

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Клементина Иванова

за дисертационния труд

**Химнографският репертоар за безплътните сили в
средновековната славянска богослужерна книжнина**

за присъждане на образователната и научна степен “доктор”

на Станка Иванова Петрова – Христова

редовен докторант в Секцията по стара българска литература

към Института за литература, БАН

Област на висше образование : Хуманитарни науки

Професионално направление : 2.1. Филология

Научна специалност : Българска литература (Старобългарска литература)

Темата за докторската дисертация на Станка Петрова е добре избрана, обмислена и изпълнена на високо равнище, което е заслуга преди всичко на докторантката, а и на научния ръководител. Актуалността на темата е несъмнена - в последно време се засили вниманието върху южнославянските текстове (както оригинални, така и преводни), отразяващи средновековния християнски празничен репертоар. По този начин след големите открития на палеославистите, които поставиха химнографията и особено – оригиналната в центъра на своите проучвания, интересът се насочва към конкретни творби и цикли от творби, свързани с първостепенни празници или с особено значими светци. А в това отношение темата за Безплътните сили и по-специално за архангелите Михаил и Гавриил е значима, но сложна и трудоемка.

Съгласно заявените цели на труда, той е композиран от увод, пет глави с един допълнителен текст и заключение. Към основния текст има и две приложения.

Уводът на всяка дисертация е показателен за цялостното ѝ структуриране. Текстът на увода на Ст. Петрова отговаря на изискванията на дисертационния жанр: обосновава темата и необходимостта да се проучат съставът и текстологията на службите за архангелите Михаил и Гавриил в старобългарската литература, като ударението е върху текстологическото изследване на каноните. Целта на работата е да представи химнографския репертоар за Безплътните сили и да изгради обобщена картина на историята му. И тъй като темата е прекалено обемиста, в дисертационния труд тя обосновава е ограничена до определен кръг южнославянски творби.

Източнославянските текстове са изключени, но с оглед към това, че те възхождат към

старобългарски протографи, се използват някои базови публикации и основните справочници върху тях. По-голямото внимание към староизводните преписи на каноните е обяснимо, тъй като те се отличават с голямо разнообразие, докато новоизводните до голяма степен са унифицирани. И, най-сетне, обоснован е комплексният филологически подход при изследването. Той включва текстологически, лингвистични, археографски, и богослужебни анализи, като водещ при интерпретацията на творбите и техните преписи е лингвотекстологическият. При заявения разностранен подход е уговорено, че в него не влиза анализ на ритмическия строеж на химничните текстове, но, познавайки възможностите на Станка именно в подобен тип литературни анализи, които тя доказва с отличната си дипломна работа, не се съмнявам, че следващата стъпка в научния ѝ път ще бъде да разшири труда си и в този важен и толкова слабо проучен аспект.

Първата глава - „*Възникване и развитие на култа към Безплътните сили*” (с. 13-40) е въведение в агиологията на небесните чинове. Авторката компетентно проследява култа главно към Архангелите, започвайки от библейските текстове и свързаните с тях апокрифи, през споменаването им у апостолските мъже (Ерм и др.) и в светоотческите текстове. Централно място в главата заемат наблюденията на Ст. Петрова върху полифункционалния култ към Безплътните сили в богослужението, сведенията за историята на празниците за архангелите Михаил и Гавриил и за посветените им гръцки химнографски творби. Тя акцентира върху мястото на четирите основни празника за Архангелите в Минея, но привлича, макар и частично, текстове от Октоиха. Докторантката щателно изследва разпространението на култа в България, като обобщава подбрани исторически, археологически и литературни данни. Първата глава показва добрите познания на Ст. Петрова върху всички аспекти, включително и богословските, при изучаването на култа към Безплътните сили и компетентност, позволяваща ѝ да изказва собствени хипотези.

Втора глава «*Типологизация на службите за Безплътните сили*» (с. 41-71) до голяма степен съответства на заявената цел да се изгради обобщение върху репертоара за Безплътните сили и на уговорката, че в процеса на работата ще се подберат емблематични за анализ текстове. В тази част включените в изследването 19 (16 южнославянски + 3 руски) ръкописа са анализирани в няколко аспекта. На първо място те са представени с археографски бележки, включващи посочване на вида на минеите (празничен или служебен) и на най-важните данни за тях. На места Ст. Петрова разширява в по-голяма степен наблюденията си както върху външните особености, така

и върху структурата на минеите. Вниманието ѝ е насочено към типологизация на службите за четирите празника на архангелите Михаил и Гавриил в ръкописите. Струва ми се, че би било добре с оглед на типологизацията на минеите още в тази част да се посочва кой устав следва всеки от тях. Още в „каталожната” част Станка указва на особеностите и типологичната близост или разлики при отделните служби като цяло, като посочва и каноните в рамките на всеки препис. Ще подчертая, че нейните наблюдения (както върху някои външни белези на ръкописите, имащи отношение към темата, така и върху съставите) са самостоятелни и съществени. Тя посочва и указанията за четивата, на които обикновено не се обръща внимание, а при Служебния миней № 531 от сбирката на М. П. Погодин например - особености на текста, които не са отразени в описа на този ръкопис. Втората част на втора глава е насочена към типологизация на службите за Архангелите. 16-те (всъщност на всичките 19) преписа на службите са групирани според структурата си. Четири версии са открити при Службата за Чудото в Хоня (6 септември), 7 – при основната дата - 8 ноември и две при Събора на архангел Гавриил (26 март). Убедителни са резултатите от анализа, както и предположението, че първата версия с канона *Начальника ангеломъ* (с кондака и икоса към него) са съставяли ядрото на най-старата преводна Служба за прослава на чудото на архангел Михаил. Това важно заключение по-нататък е подплатено с анализ и е изведено в заключението. Разделянето на версии е коректно, което дава възможност да се изясни историята на текста във всяка версия в по-общ текстологически план. При всяка от версиите Станка е направила свои бележки, свидетелстващи за вещината, с която тя е осмислила структурата на службите, но на мене ми липсва финално обобщение на цялата сложна картина, каквото има в следващите две глави.

При групирането по версии специално внимание се обръща на каноните, които са „гръбнака” на всяка служба. В този смисъл третата глава (с.72-89) *„Канони за Безплътните сили в славянската книжнина (Обща информация)”* продължава със задълбочен анализ на каноните. Всеки от преводните канони за Михаил и Гавриил, засвидетелствани в славянската книжнина, е обект на проучване, при което на първо място кратко, но съдържателно, са дадени сведения за композицията на гръцкия текст, бележки върху преписите му, някои съображения за начина, по който е изграден акростихът (ако има такъв) и т.н. Следват съпоставките със славянския превод, които обхващат различни равнища - от промените в структурата до конкретни особености на превода. В тази глава двата славянски канона - Анонимният канон на II глас и

Акrostиховият на Константин Преславски са бегло разгледани, не само защото за тях има значителна литература и те са нееднократно издавани, а защото анализът на Анонимния канон и сравнението с му с текста на Константин Преславски са предмет на V глава. Ст. Петрова уточнява с някои свои наблюдения съотношението между преписите, в които има изгубени или заменени тропари. В изводите в края на главата тя обобщава най-съществените моменти от историята на изказва свои интересни съждения и хипотези, включително и за мястото на оригиналните творби за Архангелите сред преводните и за причините, довели до замяната на Акrostиховия канон на Константин Преславски.

Съществен принос на дисертацията, така да се каже „висш пилотаж” във филологическия (или лингвотекстологическия, както е заявено в началото на труда, а аз ще прибавя – и литературния) подход към темата са следващите две глави, всяка от които е посветена на по един избран по съществени белези канон. В IV глава *Научалника ангеломъ* (90-159) е анализиран Преводният канон на Йосиф Песнописец за Чудото в Хоня, свързан със староизводната традиция. Широкото времево и териториално разпространение на превода, както и значителните редакционни различия в преписите, дават възможност на Ст. Петрова да анализира текста на всички равнища, като сравнява гръцкия текст и славянския превод (по всички преписи) песен по песен и тропар по тропар, за да установи групите на преписите, последователността във възникването на редакциите, техните взаимоотношения и дали се касае до два или до един превод. Преводният характер на текста ѝ дава възможност да проследи и обясни в езиков и стилово аспект преводаческите похвати и решения. Тук тя демонстрира и достатъчно познание по гръцки език и вещина в сравнението на гръцките и славянските текстове. Изводите ѝ са обосновани – преписите от двете групи възхождат към недостигнал до нас протопревод, възникнал най-вероятно през първите десетилетия на X в.

В V глава *Просвъщъльн дръвля оумъи възшьнни Божє* (с.160-202) вниманието на Ст. Петрова се насочва към единия от двата оригинални канона, Анонимния. Той е познат като текст, многократно е бил предмет и на проучване, и на хипотези. Ст. Петрова задълбочава анализа върху структурата на творбата и, като започва от разпределението на темите в строфите, продължава с подробно сравнение с Канона на Константин Преславски, с други оригинални канони и – по-разширено – със Словото за архангелите Михаил и Гавриил от Климент Охридски. Тя прави интересен опит да очертае,

доколкото изобщо е възможно, особеностите на текста, открояващи го от останалите канони на същата тема и търси отговор на въпроса кога и от кого е написан канонът. Много добре е защитена тезата, че Анонимният канон не е дело на Климент Охридски. Съпоставката с други творби на същата тема още веднъж демонстрира възможностите за литературен анализ на Ст. Петрова. Обосновано е заключението, че Анонимният канон е първият оригинален текст за Безплътните сили, оказал влияние върху Константиновия, както и идеята, че трите творби (Анонимният канон, Климентовата похвала за Архангелите и Константиновият канон за архангел Михаил) са били единен комплекс за честване на празника на 8 ноември. Хипотезата на проф. Мария Йовчева, че автор на Анонимния канон може да е св. Наум, е засега недоказана, но Ст. Петрова я подкрепя с допълнителни аргументи.

С последния текст от труда – *„Малки песнопения с вероятен непреводен произход в службите за безплътните сили“* (с.203-210) Ст. Петрова привежда доказателства, че отделни текстове от химничните единици, образуващи заедно с каноните мозаечната цялост на службите, най-вероятно са част от старобългарска оригинална служба за Безплътните сили, създадена от учениците на св.св. Кирил и Методий.

Заключението на Ст. Петрова (с.211-217) впечатлява с обмисленост, немногословност и точност на изводите от труда. Следвайки наблюденията и заключенията от своите анализите, тя очертава последователно и убедително четири етапа от проникването, създаването и функционирането на химничните текстове за Безплътните сили в книжнината на балканските славяни, като четвъртият е свързан с навлизането на Йерусалимския устав, действащ и до наши дни. Финалният акорд на нейните обобщения вече се отнася до историята на Минея като богослужебна книга. Основна причина за постоянното навлизане на нови преводи в минеите (за Безплътните сили, но това се отнася и до други празници) е „периодичното редактиране съобразно нови гръцки образци, при което вероятно някои от създадените по старите изисквания ръкописи не са били унищожавани, а са се пренасяли в провинциални храмове, а други, преписани в маргинални книжовни центрове за провинциални храмове, вероятно са се употребявали много по-дълго време отколкото тези в по-големите средища”.

Искам да изтъкна и качеството на приложенията на Ст. Петрова, в които са обнародвани текстовете, анализирани в дисертацията. Те са разчетени коректно; дисертантката е усвоила професионално предаването в набор на сложните химнографски произведения. Не е без значение, че тя е работила главно по микрофилми, което е по-трудно, отколкото преписването непосредствено от ръкописите.

Едиционната практика, която, наред с познанията по старобългарски и гръцки език, е измежду най-важните в образователната програма в докторантурата на всеки палеославист, е овладяна от Ст. Петрова.

В заключение считам, че задачата на докторантката - да постави в центъра на научния интерес химнографията за Безплътните сили, е изпълнена. Дисертацията има сериозни приноси. На първо място ще посоча актуалността на темата, имаща важно място в палеославистичните проучвания. Второ, избраният филологически подход е издържан в цялата дисертация и дава възможност на Ст. Петрова да анализира прецизно текстове на всички равнища. Акцентира се и върху преводните творби, изучаването на които е важен, но често пренебрегван проблем в изследванията върху средновековната ни книжнина. Освен това в дисертацията са избрани два представителни канона, чрез всестранния (включително и литературен) анализ на които се достига до съществени обобщения върху техниката на превода и върху взаимното влияние на преводните и оригиналните химнографски творби. Приносен момент в труда е, че е издирен обемист материал, обхващащ главно български и сръбски ръкописни минеи от XI до XV в. Включени са както староизводни, така и новоизводни преписи. Ще прибавя, че Ст. Петрова коректно е работила с всички достъпни ѝ преписи, разчела ги е много добре и е коментирала компетентно вариантите в тях. Свидетелство за добрата ѝ филологическа работа е и сравнението с гръцките оригинали. Смятам, че тя не само се е справила с разчитането на текстовете, но и отлично се ориентира в литературата за тях, свидетелство за което е библиографията в труда ѝ.

По дисертацията, разбира се, мога да се направя някои бележки, които в никакъв случай не променят мнението ми за качествата ѝ. Те са насочени, подчертавам, към бъдещата работа на Ст. Петрова при подготовката на труда за печат.

По отношение на композицията бих предложила да се помисли върху мястото на *„Малки песнопения с вероятен непреводен произход в службите за Безплътните сили“*, който „виси“ със собствено заглавие, но е свързан тематично с оригиналните канони, посветени на Архангелите. Наистина разделът е малък по обем (9 стр.), но е важна част от изследването и опорна точка за някои от обобщенията в заключението (само тук се анализират песнопения, принадлежащи към каноните, но вероятно оригинални). Разделът може да има и самостоятелна номерация, тъй като трудно би се свързал с композиционно и смислово завършената V глава.

Към първа глава бих предложила частта за ролята на Безплътните сили в Литургията да се „уплътни“ и разшири, тъй като докторантката се спира повече на

изображенията на Архангелите в храмовото пространство, отколкото на по-същественото – на участието на Безплътните сили във вербалния и символния контекст в богослужението (дяконът например изобразява служението на ангелските сили по време на Литургията).

Към втора глава бих препоръчала да се обгледа списъкът с преписите на службите за Безплътните сили и да се уеднаквят елементите на описанието. Хронологичният ред не е докрай издържан. Освен това по-пригледно би било, ако подреждането е по основния критерий – в началото празничните, а след това – служебните минеи. Много е важно при посочване на отделните единици от структурата на всяка служба да се отграничат ясно маркираните части от действително съществуващите, защото на някои места те се изброяват в един ред, а това подвежда читателя. Проложните четива се описват с началата им, а много по-удобно е да се използва изданието на Петков и Спасова за Стишния пролог, а за староизводните - изданието на Лесновския пролог (Р. Павлова и др.)

Представеният автореферат отразява съдържанието на дисертацията с едно изключение – в него не са посочени и коментирани приложенията. По дисертацията има две отпечатани статии (едната в Ниш, Република Сърбия) и една статия под печат.

След като изтъкнах в изложението си, че Станка Петрова е изпълнила както образователната, така и научната програма на докторантурата и е написала стойностен и със съществени приноси научен труд, с пълна убеденост препоръчвам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен „доктор“ на Станка Иванова Петрова- Христова.

София 18.02. 2015 г.

Проф. д-р Клементина Иванова